

РОЗДІЛ II. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2021-3-02>

До питання співвідношення тривалості захисту права із позовною давністю

Гуйван П. Д.*кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, професор**Полтавський інститут бізнесу**вул. Сінна, 7, Полтава, Україна**orcid.org/0000-0003-3058-4767**lawjur10@gmail.com*

Ключові слова: *позовна давність, правопорушення, строк захисту права.*

Стаття присвячена дослідженню питання про тривалість матеріального права особи на захист свого суб'єктивного права у разі його порушення. Обстоюється теза, за якою слід відмежовувати правові поняття строку на захист і позовної давності. Перше з них необхідно розглядати як загальне явище, тоді як друге – то лише елемент правомочності суб'єкта щодо пред'явлення позовного домагання. Давність не визначає тривалості правозахисних дій, вона лиш обмежує у часі одне-єдине повноваження правоволодільца – звернутися до суду. У роботі проаналізовані підходи цивілістів до вирішення піднятої проблеми, науково конкретизована й уточнена концепція стосовно порядку взаємодії загальних темпоральних характеристик охоронного правовідношення, що виникає від моменту порушення права і закінчується після припинення правопорушення, і позовною давністю, котра визначає тільки тривалість домагання: усунення наслідків порушення відбувається уже після закінчення її перебігу. У цьому сенсі висловлена критика позиції, що строк існування цивільного права, а отже, і період його захисту ставиться у залежність від рішення суду, яким задоволено чи не задоволено вимоги про захист цього права. Насправді це не так. Набрання чинності судовим рішенням, яким кредиторів відмовлено у задоволенні позовних вимог у зв'язку із пропуском давнісного строку, як і закінчення давності, мають однаковий результат: ці юридичні факти не припиняють охоронного зобов'язального правовідношення. Обов'язок боржника вчинити діяння на користь кредитора продовжується, що, у свою чергу, означає легітимність добровільного виконання після судової відмови у позові через спливу давності. Крім того, вказаний підхід не вирішує питання, як обчислювати час існування права, коли управнена особа взагалі не звертається до суду за його захистом. Пропонується відділити правовий механізм позовного провадження та його темпоральні критерії від загального процесу захисту права. Слід враховувати, що після спливу позовної давності погашається матеріальне право на позов, але саме суб'єктивне право продовжує існувати. У роботі зроблене уточнення цього відомого постулату: продовжується існування не регулятивного правовідношення, а охоронного.

On the issue of extinguishing the duration of the protection of laws with the limitation period

Guyvan P. D.

Candidate of Law Sciences, Honored Lawyer of Ukraine, Professor

Poltava Institute of Business

Sinna str., 7, Poltava, Ukraine

orcid.org/0000-0003-3058-4767

lawjur10@gmail.com

Key words: *statute of limitations, offenses, term of protection of the right.*

This article is devoted to the study of the scientific question of the duration of a person's substantive right to protection of his subjective right in case of violation. The thesis is defended, according to which it is necessary to distinguish legal concepts of term for protection and statute of limitations. The first of these should be considered as a general phenomenon, while the second is only an element of the authority of the subject to file a claim. The statute of limitations does not determine the duration of human rights actions, it only limits in time the only power of the right holder – to go to court. The paper analyzes the approaches of civilians to solving the problem, provides scientific concretization and clarification of the concept of the interaction of general temporal characteristics of the protective relationship, which arises from the moment of violation and ends after the cessation of the offense, and statute of limitations, which determines only the duration of the claim. occurs after the end of its course. In this sense, the position is criticized that the existence of civil law, and hence the period of its protection, depends on the decision of the court, which is satisfied or not satisfied the requirements for the protection of this right. In fact, this is not the case. The entry into force of a court decision denying the creditor claims in connection with the omission of the statute of limitations, as well as the expiration of the statute of limitations, have the same effect: these legal facts do not terminate the protective obligation. The debtor's obligation to act in favor of the creditor continues, which in turn means the legitimacy of voluntary enforcement after the court has rejected the claim due to the expiration of the statute of limitations. In addition, this approach does not solve the question of how to calculate the time of existence of the right, when the entitled person does not go to court to protect it. It is proposed to separate the legal mechanism of litigation and its temporal criteria from the general process of protection of rights. It should be borne in mind that after the expiration of the statute of limitations, the substantive right to sue is extinguished, but the subjective right itself continues to exist. But the work clarifies this well-known postulate: the existence of not a regulatory relationship, but a protective one continues.

Вступ. Як відомо, сукупність суб'єктивних прав і кореспондуючих їм обов'язків становлять зміст правовідношення [1, с. 6]. Виникнення правовідношення пов'язане з певними юридичними фактами, визначеними актами цивільного законодавства, а метою його існування є задоволення матеріально-правового інтересу учасників. Тому належне виконання кожного зобов'язання, яке

входить до складу правовідносин, є, з погляду цивільного права, позитивним явищем, що відповідає інтересу не тільки кредитора, а й суспільства та, у свою чергу, припиняє зобов'язання. Власне, це правова мета регулятивних правовідносин, проте не завжди відбувається виконання обов'язку належним чином. Як наслідок, суб'єктивне матеріальне право зазнає порушень і потребує право-

вого захисту. Як же розкривається поняття захисту суб'єктивного права? Серед низки визначень найбільш популярним є твердження, що захист порушеного права є сукупністю заходів охоронного характеру, спрямованих на застосування щодо порушника примусу з метою визнання чи відновлення порушеного чи оспорюваного права [2, с. 180]. Загалом у наведеному визначенні сформульовано матеріально-правовий аспект захисту.

Поняття захисту права багатостороннє й охоплює певні юрисдикційні дії державного органу та винесення судового рішення як документа, котрий характеризує результативність правозастосовного процесу. Якщо звернутися до ст. 16 ЦК України, то можна встановити, що судовий захист порушених прав та інтересів особи здійснюється передбаченими законом способами. Саме вказані способи захисту права визначають зміст матеріально-правової охоронної вимоги та зміст можливого припису юрисдикційного органу. Останній у разі задоволення позову є проявом публічної діяльності правозастосовного органу, спрямованої на захист матеріального права. Рішення суду, за допомогою якого примусово реалізується цивільно-правова охоронна вимога, є результатом діяльності юрисдикційного органу щодо оцінки її підставності й обґрунтованості разом з іншими матеріалами судової справи. Натомість давність не визначає тривалості правозахисних дій, вона лиш обмежує в часі одне-єдине повноваження правоволодільця – звернутися до суду. І, хоча сама позовна вимога має бути направлена до суду протягом позовної давності, судове рішення, яке, власне, і персоніфікує захист, приймається поза межами цього строку.

Виклад основного матеріалу. Строк є необхідним і невід'ємним елементом змісту матеріального цивільного права, визначеність із приводу темпоральних вимірів щодо своєчасності застосування, як регулятивних, так і охоронно-правових механізмів, надає також певності у задоволенні інтересу особи до належного здійснення її матеріального права. Зокрема, у царині захисту суб'єктивного права важливим є темпоральне співвідношення права на позов і охоронної здатності права. Дійсно, навряд чи можна вважати, що захист порушеного права суб'єкта припиняється зі впливом часу на судові домагання, адже реалізація закладених у праві повноважень може відбутися і без застосування державного примусу – у непозовному, добровільному порядку, й у такому разі правила про позовну давність застосовуватися не можуть.

Із цього приводу у літературі була висловлена думка, що темпоральною межею чинності суб'єктивного права слід вважати не час закінчення позовної давності, а момент відмови в позові у зв'язку з цією обставиною [3, с. 42]. Автори

цієї тези особливо підкреслювали необхідність застосування цього підходу до права кредитора на отримання грошових коштів. Такої самої позиції дотримувався і В.П.Грибанов. Він обґрунтував її посиланням на те, що давність є значимим фактором, лише коли справа розглядається у суді. Тільки за такого розгляду суд може встановити факти переривання чи зупинення давнісного строку, розглянути причини поважності його пропуску. Водночас, піддаючи критиці положення про припинення суб'єктивного права зі впливом давнісного строку, він ставив строк існування права у залежність від моменту прийняття судового рішення про відмову у захисті права. На його думку, відмова суду у захисті тягне за собою втрату і самого матеріального суб'єктивного права [4, с. 253].

Відразу уточнимо, що йшлося не про будь-яку відмову у позові (адже за відмови у задоволенні позову у зв'язку з тим, що право взагалі не належало позивачеві, не може бути мови про його припинення після винесення судового рішення), а лиш про відмову, пов'язану з невідновленням позовної давності. Із цього вчений робив висновок, що добровільне виконання боржника, здійснене до винесення такого судового рішення, слід визнавати виконанням ним свого обов'язку за наявним зобов'язанням, але, як відомо, закон вказує на неможливість повернення виконаного незалежно від того, коли відбулося виконання: до винесення судового рішення чи після. Останню ситуацію автор коментує вже менш вдало: оскільки після судової відмови у позові через сплив давності зобов'язання припинилося, то за добровільного виконання боржника між ним і кредитором виникає нове відношення.

Як бачимо, коментована теорія ставить строк існування цивільного права у залежність від рішення суду, яким задоволено чи не задоволено вимоги про захист даного права. Якщо оцінювати проблему під таким кутом зору, то неодмінно дійдемо висновку, що зобов'язання існує протягом всього часу судового розгляду спору і його подальше існування цілком залежить від того, чи визнає суд давність такою, що спливла. Водночас у межах коментованого підходу залишається нез'ясованим питання, котре неодмінно виникне за такого правового обґрунтування: а як же бути із часом існування права, коли управнена особа взагалі не звертається до суду за його захистом? Автор на це питання відповіді не дає.

Як і попередні теорії, ця також не в змозі вирішити проблему, пов'язану з тим, яке ж усе-таки зобов'язання виконував боржник після спливу давнісного строку. У законі йдеться про зобов'язання, за яким сплив строк давності. Отже, це те саме зобов'язання, що було раніше. Саме такої

думки дотримуються інші дослідники: після спливу позовної давності погашається матеріальне право на позов, але саме суб'єктивне право продовжує існувати [5, с. 67], проте і вони мали певні труднощі в обґрунтуванні характеру матеріального права, не наділеного здатністю до примусової реалізації, і лише нові цивілістичні дослідження відкрили можливості для вирішення цього питання.

Насправді і закінчення давності, і набрання чинності судовим рішенням, яким кредиторів відмовлено у задоволенні позовних вимог у зв'язку із пропуском давнісного строку, мають однаковий результат: ці юридичні факти не припиняють охоронного зобов'язального правовідношення. Обов'язок боржника вчинити діяння на користь кредитора продовжується, що, у свою чергу, означає легітимність добровільного виконання після судової відмови у позові через сплив давності. До речі, той факт, що пропуск давнісного строку є самостійною підставою для відмови у задоволенні позову, ще раз додатково підтверджує, що її закінчення не впливає на існування порушеного суб'єктивного права, адже, в іншому разі, сплив позовної давності автоматично означав би й закінчення охоронюваного права, що призводило б до іншого обґрунтування відмови у позові – за відсутністю у позивача суб'єктивного права.

Однак, попри свою загальну суперечливість і неузгодженість, вказана юридична конструкція дає поштовх для більш детального аналізу темпоральної сутності суб'єктивного права особи у період від моменту пред'явлення позову до винесення судового рішення, яким у позові відмовлено з огляду на сплив давнісного строку. У разі своєчасного пред'явлення позову тривалість домагання (позовна давність) припиняється достроково у зв'язку із вичерпаністю права та неможливістю його повторної реалізації. Охоронне право, що виникло у момент порушення регулятивного матеріального відношення, продовжує існувати і може бути реалізоване шляхом застосування судового примусу, але, якщо суд установить, що позовна давність за відповідними вимогами спливла, і на цій підставі відмовить у задоволенні позову, це, власне, означатиме, що примусова здатність охоронної вимоги була втрачена ще на час пред'явлення позову. Іншими словами, нічого і ніколи не міняється, просто факт пропуску часу на судовий захист був зафіксований «заднім числом». Тож і наслідки добровільного виконання боржником свого простроченого та задаленого обов'язку після закінчення позовної давності нічим не відрізнятимуться від тих, що настали у разі виконання цього самого обов'язку після винесення судового рішення. Остання ситуація цілком охоплюється правовим

механізмом, який регулює загальне правило про дієвість охоронних зобов'язань, позбавлених примусової здатності.

Отже, сплив давнісного строку і закінчення можливості отримати судовий захист за загальним правилом не впливає на існування суб'єктивного права. Утім, наукові пропозиції щодо недоцільності подальшого існування так званих натуральних прав, позбавлених можливості судового захисту, зберігає свою актуальність, особливо для господарського обороту. Ця теза знаходить своїх прихильників і за сучасних умов, навіть попри те, що дослідники дедалі більше усвідомлюють той факт, що у натуральному стані після спливу позовної давності продовжує перебувати не регулятивне, а охоронне суб'єктивне право уповноваженої особи. Тож нині поширена думка, згідно з якою правило про продовження існування суб'єктивного права після втрати ним здатності до примусового здійснення справедливе, якщо інші темпоральні його координати не встановлені у законі. Іншими словами, деякі науковці вважають, що законодавець в окремих випадках пішов по шляху припинення матеріального права саме внаслідок закінчення позовної давності за відповідними вимогами.

Дійсно, законодавчі акти подібного ґатунку, котрі визначали долю задаленого суб'єктивного права та відповідного обов'язку не на користь їхніх носіїв, мали місце, та, за великим рахунком, і зараз продовжують існувати. Йдеться про перехід до власності держави безпідставно отриманого суб'єктом господарювання майна. Так, наприклад, у затвердженому в 1951 р. Положенні про бухгалтерські звіти і баланси було встановлено, що сума кредиторської заборгованості соціалістичних організацій, за якою спливла позовна давність, має перераховуватися до бюджету, а у відносинах між кооперативними та громадськими організаціями – зараховуватися до прибутку боржника. Водночас прострочена дебіторська заборгованість підлягала списанню на збитки суб'єкта господарювання, що пропустив давнісний строк. Погашення боргу після закінчення строку давності не звільняло боржника від обов'язку перерахування кредиторської заборгованості до бюджету, але дефектність такого підходу відразу виявлялася, як тільки вказане правило зіставлялося з іншим – щодо неможливості для боржника вимагати повернення виконаного після спливу давності.

Як бачимо, одночасно діяв механізм, котрий впливав із припинення задаленого суб'єктивного права (цим можна було пояснити вилучення боргу на користь держави), та правовий інструментарій, який обґрунтовував належність виконання наявного задаленого зобов'язання, що було насправді взаємовиключним. Це правило відобра-

жене й у радянському нормативному акті, який регулював порядок оформлення бухгалтерських звітів і балансів, затвердженому постановою Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1979 р. У ньому вказувалося, що суми кредиторської заборгованості, за якими сплила позовна давність, підлягали перерахуванню до бюджету.

Таким самим чином регулювалася і доля задованих речових прав – у законодавстві та правозастосовній практиці домінувала теорія про трансформацію не витребуваних до спливу давності речей у розряд безхазяйних і перехід їх у державну власність. Теоретичне пояснення такого підходу: оскільки у радянському праві відсутній інститут набувальної давності, факт володіння майном, скільки б воно не тривало, не породжує у володільця права власності. Якщо ж володіння продовжується більше трьох років, то у зв'язку з погашенням права власності майно переходить до держави. Таким чином встановлювалося, що майно, стосовно витребування якого спливала позовна давність, набуває статусу державного як безхазяйне. У подібному напрямку розвивалася і судова практика. Вищі судові інстанції СРСР неодноразово визнавали державними об'єкти у зв'язку із втратою на них права власності за давністю.

Однак детальне дослідження дієвості вказаних приписів показує, що вони ніколи не були надто ефективними. Тим більше, запровадження подібного механізму неможливе зараз, коли свобода підприємництва та недоторканність права власності зведені до рангу конституційних положень. Тож і правила сучасного законодавства вже не регулюють припинення тривалості суб'єктивного права у разі настання якихось певних обставин (закінчення примусової захисної властивості права чи настання кінцевого терміну виконання тощо). Зазначені повноваження можуть застосовуватися у разі вчинення певних махінацій або інших правопорушень, не пов'язаних із нормальним здійсненням чи захистом суб'єктивного права.

Як ми вже переконалися, закінчення перебігу позовної давності не припиняє тривалості охоронно-правового відношення, яке виникло внаслідок правопорушення, але зворотний зв'язок між цими правовими категоріями, у принципі, можливий, тож у літературі вже класичною стала думка про те, що у випадках, коли існування суб'єктивного права закінчується, відпадає потреба у його захисті, а отже, припиняється право на судовий захист такого права [6, с. 182]. Дозволимо собі не повністю погодитися з таким твердженням, і ось чому. Здійснення будь-якого права передбачає реалізацію закладених у ньому конкретних повноважень особи, повноваження можуть бути досить різноманітними. Так, орендар за договором оренди

у межах регулятивної взаємодії має право на користування майном, може здавати його у суборенду, орендодавець має право на отримання орендної плати, вимагати проведення поточного ремонту тощо. Всі зазначені цивільні суб'єктивні права мають певний строк, зумовлений строком дії договору. Для таких відносин також важливий строк існування права на отримання орендної плати, але після закінчення дії договору усі згадані суб'єктивні права у регулятивному стані втрачають свою чинність.

Скажімо, зміст зобов'язання з користування орендованим майном становлять право орендаря використовувати його на свій розсуд і кореспондуючий обов'язок орендодавця утриматися від перешкод для такого користування; відповідно зміст зобов'язання з передачі майна полягає у праві орендаря вимагати передачі йому речі та в обов'язку орендодавця здійснити таку передачу. Після спливу строку договору ці зобов'язальні відносини втрачають свою дію. Що ж відбувається із можливістю захисту таких прав після цього? Спочатку необхідно визначитися, чи відбулося порушення матеріального права на час його дії. Якщо ні, то право на позов в управленої особи не виникало, а отже, не може бути мови про його реалізацію. Якщо ж матеріальне право за час його існування було порушене і від цього моменту почався перебіг позовної давності, то питання про можливість судового захисту після припинення цього права стає не таким однозначним.

Ст. 16 ЦК України визначає певний перелік способів захисту цивільного права судом. Залежно від того, який із цих способів буде обраний, слід дати відповідь на питання про можливість захисту вже припиненого матеріального права у разі, коли воно було порушене ще під час свого існування. Якщо охоронюване право внаслідок такого порушення припинилося (наприклад, знищення речі припиняє право власності), зрозуміло, що такі способи захисту, як визнання права, припинення його порушення, примусове виконання обов'язку в натурі не можуть вважатися адекватними. Їхнє застосування неможливе через відсутність на час захисту самого охоронюваного об'єкта. І в цьому сенсі теза про припинення права на позов із припиненням самого суб'єктивного права є правильною.

Але це не означає, що вказане право втрачає здатність до захисту. Воно може бути захищене шляхом реалізації іншого за змістом позовного домагання. Наприклад, якщо реалізувати право на захист матеріального права шляхом відшкодування нанесених порушенням збитків (шкоди), то право на такий захист не погашається спливом дії самого зобов'язання. Тож

можемо говорити про захист права, яке вже не існує. І зовсім інша річ, коли своєчасно не виконаний обов'язок орендаря щодо сплати за користування майном. У такому разі від часу порушення ним відповідного цивільного права виникає нове матеріальне право охоронного змісту, саме воно і набуває позовної забезпеченості та може бути здійснене у примусовому порядку. До змісту охоронного повноваження входить і вимога про виконання обов'язку в натурі.

Із проведеного дослідження можна зробити певні висновки. Цілком обґрунтованою є теза про існування охоронного суб'єктивного цивільного права за межами позовної давності. Тож помилковим є твердження, що кредитор вже не може нічого вимагати від боржника, а боржник не зобов'язаний нічого виконувати, коли за матеріальними вимогами скінчилася позовна давність. Навпаки, виконання свого обов'язку зобов'язаною особою є реалізацією матеріального права кредитора, а право на захист можна сформулювати як наявну у правоволодільця можливість застосувати заходи правоохоронного змісту не обов'язково

судового характеру для відновлення свого порушеного права.

Юрисдикційний і неюрисдикційний – два різні механізми захисту. Закладену у законодавстві можливість звернення до компетентних державних органів не можна відносити до виключних способів захисту майнового права. Це стосується й нотаріального чи адміністративного захисту цивільних прав або інтересів особи. Характерною ознакою саме судового способу є застосування позовної форми вимоги, котра має властивість погашатися зі впливом часу. Захист суб'єктивного права тісно пов'язаний з існуванням самого права: право на охоронну вимогу може реалізуватися тільки тоді, коли кредитор повноважний вимагати від зобов'язаної особи вчинити певні дії чи утриматися від них. Поза межами існування матеріального цивільного права відсутня і можливість його порушення, а отже, і захисту. Звісно, особа може відмовитися від належного їй суб'єктивного права, може не реалізувати своє право на захист, але відмовитися від здатності мати таке право вона не в змозі.

Література

1. Воложанин В.П. Несудебные формы разрешения гражданско-правовых споров. Свердловск : Средне-Уральское книжное изд-во, 1974. 202 с.
2. Гуйван П.Д. Теоретичні питання строків у приватному праві : монографія. Харків : Право, 2014. 632 с.
3. Кириллова М.Я., Крашенинников П.В. Сроки в гражданском праве. Исковая давность. Москва : Статут, 2006. 48 с.
4. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва : Изд-во МГУ, 1972. 284 с.
5. Черепяхин Б.Б. Спорные вопросы понятия и действия исковой давности. *Советское государство и право*. 1957. № 7. С. 62–70.
6. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2000. 411 с.

References

1. Volozhanin V.P. (1974). Nesudebnyye formy razresheniya grazhdansko-pravovykh sporov. [Non-judicial forms of resolving civil disputes]. Sverdlovsk: Sredne-Uralskoye knizhnoye izd-vo. [in Russian].
2. Guyvan P.D. (2014). Teoretichni pitannya strokiv u privatnomu pravi: monografiya. [Theoretical questions of terms in private law: monograph]. Harkiv: Pravo, [in Ukrainian].
3. Kirillova M.Ya., Krashenninnikov P.V. (2006). Sroki v grazhdanskom prave. Iskovaya davnost. [Terms in civil law. Limitation period]. Moscow: Statut. [in Russian].
4. Griбанov V.P. (1972). Predely osushchestvleniya i zashchity grazhdanskikh prav. [Limits of exercise and protection of civil rights]. Moscow: Izd-vo MGU. [in Russian].
5. Cherepakhin B.B. (1957). Spornyye voprosy ponyatiya i deystviya iskovoy davnosti. [Controversial issues of the concept and action of the statute of limitation]. *Sovetskoye gosudarstvo i pravo*. 1957. № 7. [in Russian].
6. Griбанov V.P. (2000). Osushchestvleniye i zashchita grazhdanskikh prav. [Exercise and protection of civil rights]. Moscow: Statut. [in Russian].